

BOGUMIŁ SZADY

PRZYNALEŻNOŚĆ METROPOLITALNA DIECEZJI ŁUCKIEJ W OKRESIE NOWOŻYTNYM

Przedmiotem ciągle nierozstrzygniętego sporu między historykami jest przynależność metropolitalna diecezji łuckiej w okresie nowożytnym. Piszący te słowa dokonał krótkiego omówienia opinii na ten temat, podając literaturę przedmiotu przy okazji opracowania struktur Kościoła katolickiego na Podlasiu w II połowie XVI wieku (Szady 51-55). W konkluzji przychyliłem się do formalno-prawnej interpretacji W. Müllera oraz S. Litaka, którzy diecezję łucką niezmiennie zaliczali do metropolii lwowskiej i uważali, że wobec braku sankcji papieskiej nie można uznać pretensji metropolity gnieźnieńskiego do zwierzchnictwa nad tą diecezją, jak chcieli B. Kumor i L. Królik (Kumor 117; Müller 70; Królik 116-117; Litak, *Kościół* 42). Jestem skłonny podtrzymać swoje stanowisko, pamiętając, że opracowanie poświęcone Podlasiu dotyczyło II połowy wieku XVI. Pogłębionej analizy wymaga także sytuacja w kolejnych dwóch stuleciach, a zwłaszcza w II połowie XVIII wieku. Rozbieżność poglądów S. Litaka oraz B. Kumora odnośnie do przynależności metropolitalnej diecezji łuckiej znalazła bowiem swój wyraz w kartografii historycznej. B. Kumor na mapie: „Metropolie i diecezje na ziemiach polskich około 1772 r.” zalicza diecezję łucką do metropolii gnieźnieńskiej (Kumor, mapa: „Metropolie i diecezje na ziemiach polskich około 1772 r.”; Jemielity 334), podczas gdy S. Litak w swoich ujęciach kartograficznych i spisach dotyczących tego samego okresu niezmiennie włączał diecezję łucką do metropolii lwowskiej (Litak, *Kościół* 40-42; Litak, *Atlas* 93, 150-151).

Dr hab. BOGUMIŁ SZADY, prof. KUL – Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, siedziba: ul. Chopina 29/9; e-mail: szady@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0059-5596>.

Dr hab. BOGUMIŁ SZADY, prof. KUL – Institute for the Historical Geography of the Church in Poland, John Paul II Catholic University of Lublin; address for correspondence: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, seat: ul. Chopina 29/9; e-mail: szady@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0059-5596>.

Wątpliwości dotyczące przynależności metropolitalnej diecezji łuckiej warto przenieść na nieco szerszą płaszczyznę dotyczącą a) kryteriów stanowiących o przynależności diecezji do określonej metropolii w okresie nowożytnym oraz b) relacji między metropoliami gnieźnieńską (prymasowską) i lwowską. Oba elementy można rozpatrywać zarówno od strony formalno-prawnej, jak i praktycznej. J. Szymański akcentował znaczenie metropolii gnieźnieńskiej w sferze jej znaczenia społecznego i politycznego, a nie władztwa terytorialnego. Podkreślał też odmienną pozycję formalno-prawną młodszej metropolii lwowskiej – prowincja lwowska nie wypracowała np. swojego odrębnego ustawodawstwa synodalnego (Szymański 172-174). W rozstrzygnięciu sporu wokół przynależności metropolitalnej diecezji w celu poprawnej prezentacji kartograficznej nie można ograniczyć się tylko do relacji świadectw źródłowych dotyczących tej kontrowersji. Aby zweryfikować tezę B. Kumora, jakoby diecezja łucka zmieniła swoją przynależność diecezjalną w okresie nowożytnym¹, należy je postawić w kontekście dwóch wymienionych wyżej problemów.

W literaturze przedmiotu przesłanki określające przynależność metropolitalną można podzielić na bezpośrednie oraz pośrednie. Za bezpośrednie przesłanki wskazujące na przynależność diecezji do określonej metropolii kościelnej można uznać bulle erekcyjne biskupstw lub metropolii lub inne dokumenty papieskie, które zmieniały przynależność metropolitalną diecezji. Status formalno-prawny diecezji włodzimierskiej (łuckiej) od samego początku jej istnienia nie był do końca jasny. Wynikało to z jej genezy oraz zmian w I połowie XV wieku związanych z rywalizacją polityczną Polski i Litwy oraz planami powołania odrębnej metropolii dla Wielkiego Księstwa Litewskiego. Większość źródeł nowożytnych oraz ujęć historiograficznych związanych z dziejami katolicyzmu na Wołyniu uznaje prostą kontynuację diecezji włodzimierskiej, łuckiej i łucko-brzeskiej, mimo zmian nazwy, zasięgu diecezji czy lokalizacji kościołów katedralnych. Tradycja uznawania diecezji włodzimierskiej i łuckiej za jedną jednostkę kościelną wynikała z faktu przeniesienia stolicy diecezji z Włodzimierza do Łucka w drugiej dekadzie XVI wieku, po śmierci biskupa włodzimierskiego Grzegorza. Informacja o przeniesieniu siedziby diecezji z Włodzimierza do Łucka pojawia się w relacji Tomasza Pirawskiego z 1615 r. (*Włodimiriensis ante translata sedem Luceoriam habuit Dominicanum fratrem Gregorium episcopum* 1425; *Thomae Pirawski relatio* 107). W tej samej relacji, a także w sporządzonej w 1619 r. przez arcybiskupa Jana Andrzeja Próchnickiego, diecezja łucka traktowana była jako kontynuacja

---

¹ „Raczej należy przyjąć, że zaszedł bardzo rzadki wypadek zmiany przynależności metropolitalnej na podstawie jedynie zwyczaju” (Kumor 120).

diecezji łukowskiej. Wynikało to z przekonania biskupów lwowskich, opartego na relacjach Długosza oraz Kromera, jakoby biskupstwo utworzone dla chrystianizacji Jaćwingów w XIII wieku było zlokalizowane w Łucku, a nie w Łukowie. Podawano zresztą przy tym mylną datę jego powstania – 1264 r., a nie jak było w rzeczywistości – 1254 r. (*Thomae Pirawski relatio* 36-37; *Relacje* 59; Abraham, *Z dziejów* 143; Abraham, *Powstanie* 157-158; Gomółka 6). Co ciekawe interpretacja ta utrwalona została także w wykazach biskupów opracowanych przez Gamsa i Eubela w XIX i XX wieku (Gams 352; Eubel 314).

Przeniesienie stolicy diecezji z Włodzimierza do Łucka w latach 1424-1428 nie było prostą translacją polegającą na zmianie siedziby biskupa, jak wskazywałyby relacje Pirawskiego z 1615 r. czy Stefana Rupniewskiego z 1727 r. Pierwszy biskup (elekt) katolicki w Łucku Świętosław otrzymał prowizję papieską w 1404 r. najpewniej dzięki przychylności papieża Bonifacego IX. Nie do końca jasny jest stosunek króla Władysława Jagiełły do tej nominacji. W. Abraham i T. Trajdos uważają, że poparcie króla dla Świętosława wynikało z chęci utrzymania Kościoła łacińskiego na Wołyniu przy Koronie i metropolii lwowskiej wobec zapędów wielkiego księcia litewskiego Witolda, który zamierzał utworzyć metropolię dla Litwy i podporządkować jej biskupstwo włodzimierskie (Abraham, *Buczkowski* 87; Trajdos 78-79). Najnowsze badania T. Graffa, uwzględniające nieznaną wcześniej list Władysława Jagiełły z 1410 r., wskazują, że król Władysław Jagiełło w okolicznościach konfliktu z zakonem krzyżackim wycofał swoje poparcie, o ile istniało ono wcześniej, dla biskupa Świętosława i idei tworzenia diecezji łuckiej (Graff, *Świętosław* 548; Graff, *A usurper* 11-34). Konflikt wywołany nominacją Świętosława na biskupstwo łuckie, a następnie proces toczący się w tej sprawie z biskupem włodzimierskim Grzegorzem Buczkowskim, ma duże znaczenie dla określenia relacji między (potencjalną) diecezją łucką i włodzimierską po śmierci biskupa włodzimierskiego w 1424 r.

Po pierwsze należy postawić pytanie, czy łacińska diecezja łucka rzeczywiście istniała przed 1424 r. i czy powołanie biskupa bez wcześniejszej kanonicznej erekcji diecezji można uznać za akt prawnie wiążący i powodujący powstanie diecezji. W przypadku istnienia diecezji łuckiej, jako drugiej diecezji wołyńskiej, przed 1424 r. nie będzie można mówić o przeniesieniu siedziby diecezji po śmierci biskupa włodzimierskiego Grzegorza Buczkowskiego, ale o połączeniu dwóch diecezji z wyznaczeniem miejsca na siedzibę kościoła katedralnego (Pietrzykowski 126). Jest to istotna różnica przy ustalaniu przynależności metropolitalnej, zwłaszcza w warunkach sporów związanych z planami powołania metropolii w Wilnie oraz tendencji emancypacyjnych

diecezji włodzimierskiej w odniesieniu do metropolii lwowskiej. W interpretacji T. Trajdosa nominacja dla Świętosława mogła mieć miejsce, nawet bez wcześniejszej bulli kanonicznie erygującej nową diecezję, jedynie na podstawie reguły prawnej wynikającej z bulli *Debitum pastoralis officii* z 1375 r. o powołaniu katedr katolickich w stolicach biskupstw prawosławnych (Trajdos 78). Brak kontynuacji obsady tej diecezji po śmierci lub usunięciu Świętosława (po 1410 r.) nakazuje podchodzić jednak ostrożnie do tej opinii. Tworzenie nowych jednostek terytorialnych (nie tytularnych) administracji kościelnej, a dotyczyło to zarówno biskupstw, jak i beneficjów niższego poziomu, np. parafii, odbywało się za zgodą i w porozumieniu z władzą kościelną sprawującą jurysdykcję nad obszarem, z którego ta nowa jednostka miała być wyodrębniona. Zmiana taka zawsze ograniczała władzę, terytorium oraz uposażenie instytucji dotychczas istniejących na obszarze planowanej diecezji lub parafii. Stąd sprzeciw Grzegorza Buczkowskiego i skargę zanesioną do papieża jako organu odpowiedzialnego za powołanie nowej diecezji można potraktować jako typową dla takich sytuacji. Podobne skargi były często zanoszone do biskupa miejsca przez proboszczów w przypadku powoływania nowych parafii. Argumentacja biskupa włodzimierskiego przeciwko nominacji biskupa łuckiego przedstawiona na soborze w Pizie w 1409 r. nie dotyczyła tylko nominacji Świętosława, ale podważała fakt istnienia samej diecezji łuckiej. List papieża Aleksandra V do biskupa krakowskiego Piotra Wysza, który miał stać na czele komisji do rozstrzygnięcia sprawy, zawierał wyraźną sugestię oczekiwanego rezultatu, czyli potwierdzenia, że Łuck należał do jurysdykcji biskupa włodzimierskiego i że nie było w nim kościoła katedralnego i siedziby biskupa:

[...] quod dux prefatus idem opidum Luscza ad huiusmodi exercitium spiritualis iurisdictionis in eodem opido ecclesie Wladimiriensi et eius episcopo deputaverit, ut prefertur, et eciam non fuisse aliquam cathedralem ecclesiam in eodem opido Luscza fundatam a tempore, cuius contrarii memoria non existit, nec episcopalem sedem interim ibidem extitisse [...]. (Abraham, *Sprawozdanie* 59; Graff, *A usurper* 30)

Wobec powyższego nie da się utrzymać twierdzenia o drugiej diecezji wołyńskiej istniejącej na początku XV wieku (Królik 92-93; Kumor 142). Ponieważ nie ma mocnych przesłanek potwierdzających poparcie dworu polskiego dla Świętosława, jego nominację na biskupstwo łuckie należy raczej umieszczać w kontekście sporów jurysdykcyjnych związanych z przynależnością metropolitalną diecezji włodzimierskiej. Nie można wykluczyć, że inicjatywa powołania biskupa łuckiego wyszła z Halicza od arcybiskupa Jakuba

Strepy, który miał problemy z wyegzekwowaniem swojego zwierzchnictwa nad diecezją włodzimierską. Ilustracją tych problemów jest skład osobowy synodów prowincjonalnych – gnieźnieńskiego i lwowskiego w 1406 r. Grzegorz Buczkowski, biskup włodzimierski, pojawił się w Kaliszu w trakcie obrad synodu prowincjonalnego zwołanego przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Kurowskiego. Jego imię nie pojawia się co prawda w protokole uchwał synodalnych, który zawiera formułę: „aliisque Episcopis”, ale występuje w dokumentach wystawionych przez biskupów w trakcie obrad tego synodu w dniach 18-20 maja (Likowski, *Synod* 388-390; Zygmier 117-123). Miesiąc później – 19 czerwca 1406 r., Świętosław, zgodnie z aktem z 1404 r., biskup elekt łucki pojawił się we Lwowie na domniemanym synodzie prowincjonalnym zwołanym przez arcybiskupa Jakuba Strepe. W interpretacji W. Abrahama mógł być on poświęcony właśnie kwestii sporu między Świętosławem i Grzegorzem oraz przynależności metropolitalnej diecezji łuckiej (*Jakób* 55-59, 109-110).

Przynależność diecezji włodzimierskiej do metropolii lwowskiej określona w bulli z 1375 r. potwierdził akt translacji stolicy metropolii z Halicza do Lwowa w 1412 r. (*Bullarum diplomatum* 660). W tym samym okresie podejmowane były dalsze próby emancypacji diecezji włodzimierskiej spod władzy metropolity halickiego (lwowskiego) i ściślejszego związania diecezji włodzimierskiej z Wilnem. Argumentem, którego użył książę Witold, kwestionując zwierzchność metropolii halickiej nad diecezją włodzimierską, było przynależne mu prawo patronatu nad tą diecezją wynikające z fundacji biskupstwa włodzimierskiego. Pierwotny dokument fundacyjny tej diecezji nie jest znany. Przypuszczenia, że pierwotne uposażenie diecezji pochodziło z nadania Ludwika Węgierskiego w 1371 r. są bardzo słabo udokumentowane. Z bulli papieża Aleksandra V *Regimini universalis ecclesiae* z 3 sierpnia 1409 r., dotyczącej sporu między biskupem włodzimierskim Grzegorzem a Świętosławem nominatem łuckim, wynika że Witold ufundował kościół katedralny we Włodzimierzu. Nie wskazuje jednak wprost na uposażenie biskupstwa. Wymienia jedynie szereg miejscowości, które miały być podporządkowane jurysdykcji duchownej biskupa włodzimierskiego. Historycy przyjmują, głównie na podstawie porównania z dokumentem uposażeniowym z 1428 r., że część z nich, zwłaszcza te mniej znaczące, stanowiła już w 1409 r. uposażenie biskupstwa (Abraham, *Sprawozdanie* 59; Ochmański 45-46; Królik 104; Trajdos 80; Wysokiński 552-553; Prokop 19). Fundację Witolda dla biskupstwa włodzimierskiego potwierdza protest złożony w 1418 r. na ręce papieża Marcina V przeciwko Janowi Rzeszowskiemu, arcybiskupowi lwowskiemu, który bez zgody i wbrew woli Witolda „ad quem ius patronatus ecclesie Ladimiriensis pertinet” pod-

porządkował diecezję włodzimierską zwierzchności metropolii lwowskiej (*Codex epistolaris* 109-110).

Po śmierci biskupa Grzegorza Buczkowskiego diecezję włodzimierską objął Andrzej Spławski (a Pławka, z Płońska). Na niesprzyjające okoliczności funkcjonowania biskupa katolickiego we Włodzimierzu wskazuje dokument nominacyjny dla Andrzeja z Płońska z 1425 r. (Eubel 314; *Relationes* 116; Abraham, *Andrzej* 106). Potwierdza on podaną wyżej konkluzję, że w 1425 r. nie doszło do połączenia dwóch diecezji, a tylko do przeniesienia siedziby biskupa i wyznaczenia nowej siedziby katedry – Łuck był uznawany za wieś należąca do diecezji włodzimierskiej: „quod ipsa sedes episcopalis translata est ad villam Luczek in eadem dioecesi” (*Excerpta* 78). Do rangi kościoła katedralnego miał zostać podniesiony kościół zamkowy Św. Trójcy w Łucku (*Bullarium Poloniae* 297). W następnym roku biskup Andrzej nazywany jest już biskupem łuckim, wcześniej włodzimierskim: „nomine reverendi patris dominis [! – B.S.] Andree electi Lucionensis prius Wladimiriensis appellatus, quoniam eciam Wladimiriensis per dominum nostrum in Lucionensem propter varias justas causas est translata” (*Polonica* 112). Aby wzmocnić swoją pozycję jako patrona, Witold wydał akt uposażający biskupstwo i kapitułę w Łucku w 1428 r. Zastanawiać może fakt, że dokument uposażeniowy pomija całkowicie kwestię diecezji włodzimierskiej i traktuje diecezję łucką jako nową fundację. Nie porusza także problemu prawa patronatu ani jurysdykcji metropolitalnej (Ochmański 46). W obliczu konfliktu, jaki wybuchł po śmierci Witolda między Świdrygiełłą a Władysławem Jagiełłą, w 1431 r. biskup Andrzej zajął stanowisko prokrólewskie – zdecydowało to zapewne o faktycznym podporządkowaniu biskupstwa łuckiego metropolii lwowskiej (Abraham, *Andrzej* 106; Kumor 116).

W podsumowaniu tej części rozważań należy stwierdzić, że bulla powołująca metropolię halicką w 1375 r. i przyporządkowująca do niej diecezję włodzimierską pozostała w mocy w XV wieku mimo zmian spowodowanych translacją stolicy metropolii do Lwowa (1412) oraz przeniesieniem stolicy diecezji do Łucka (1425-1428). Akt translacji stolicy diecezji i przeniesienie praw katedralnych na innych kościół nie powodował bowiem zmian w przynależności metropolitalnej (Abraham, *Z dziejów* 146-147). T. Trajdos wskazuje trzy równoległe przyczyny tej decyzji: wpływ dominikanów łuckich na organizację diecezji, rolę Łucka jako siedziby rezydencjonalnej wielkiego księcia litewskiego i centrum życia politycznego, lepiej zorganizowaną wspólnotę katolicką w Łucku w porównaniu z Włodzimierzem (86).

B. Kumor w swoim opracowaniu poświęconym granicom diecezji i metropolii polskich od X do XX wieku stawia tezę o zmianie przynależności metropolitalnej diecezji łuckiej w XVI wieku. Za podstawę tego twierdzenia bierze głównie pośrednie przesłanki związane z sądowymi procedurami odwoławczymi z Łucka do Gniezna oraz obecnością lub absencją biskupów łuckich na synodach prowincjonalnych gnieźnieńskich i lwowskich. Należy wskazać, że ze względu na prymacjalną zwierzchność metropolii gnieźnieńskiej w stosunku do metropolii lwowskiej nie mogą być to przesłanki jednoznacznie wskazujące na zmianę przynależności metropolitalnej. Arcybiskup lwowski świadom różnicy hierarchicznej między metropolią gnieźnieńską i lwowską przez cały okres nowożytny starał się bronić swojej jurysdykcji w podległych mu sufraganiach. Za najmocniejszy dowód świadczący o przynależności diecezji łuckiej do metropolii gnieźnieńskiej w XVI wieku uznał B. Kumor fakt, że Bernard Maciejowski przyjął sakrę biskupią z rąk arcybiskupa gnieźnieńskiego i na jego ręce złożył przepisane przez prawo kościelne wyznanie wiary (117-118).

Dyskusja na temat przynależności metropolitalnej diecezji łuckiej nie może pomijać problemu rozwoju uprawnień prymasowskich względem metropolii lwowskiej. Od czasów Mikołaja Trąby aż do końca XV wieku zakres władzy prymasowskiej względem metropolii lwowskiej i jej sufraganii nie był ściśle ustalony (Likowski, *Powstanie* 260). Formalną zwierzchność prymasowską Gniezna nad Lwowem dała dopiero bulla Leona X *Pro excellenti praeeminentia* z 1515 r. W ten sposób sformalizowana została dodatkowa, ponadmetropolitalna, instytucja obejmująca cały Kościół katolicki w państwie polsko-litewskim. Należy postawić pytanie, czy spory jurysdykcyjne wokół diecezji łuckiej dotyczyły praw metropolitalnych Gniezna i Lwowa czy też praw prymacjalnych Gniezna względem jednej z sufraganii metropolii lwowskiej. W 1595 r. arcybiskup lwowski Jan Dymitr Solikowski w swojej relacji do Rzymu skarży się, że biskupi łuccy odwołują się do Gniezna, mimo że dokumenty, zwyczaj oraz bliższa odległość wskazują na przynależność do Lwowa. Podobna argumentacja pojawiła się w relacji arcybiskupa Jana Skarbka w 1731 r., który uzasadniając swoje prawa do diecezji łuckiej, odwołał się do dwóch bull papieskich z 1462 i 1468 r. (*Relacje* 13, 105).

J. Nowacki w analizie uprawnień prymacjalnych arcybiskupa gnieźnieńskiego wskazuje, że nie było jednego modelu takich uprawnień w krajach europejskich. Kształtowane one były przez zwyczaj oraz indywidualne ustalenia czynione między Stolicą Apostolską, prymasem, metropolitami i biskupami poszczególnych kościołów krajowych. Zazwyczaj uprawnienia prymasowskie

więzały się z prawem pierwszeństwa, w polskim przypadku także w senacie oraz funkcją *interrex*, prawem zwoływania synodów prymasowskich oraz koronowania królów. Ale mogły być także rozszerzone na jurysdykcję sądową (prawo apelacji) czy prawo wizytacji (Nowacki 40-55). Przyznanie tych uprawnień względem sufraganii innej metropolii niż prymasowska nie oznaczało jednak likwidacji metropolii albo zmiany przynależności metropolitalnej tych sufraganii. Prymas i arcybiskup gnieźnieński dość szybko uzyskali szczególne uprawnienia względem sufraganii metropolii lwowskiej w zakresie prawa synodalnego oraz jurysdykcji sądowej. Jeżeli chodzi o uprawnienia synodalne, to już od XV wieku kształtował się zwyczaj, że synody metropolitalne gnieźnieńskie mają rangę synodów prymasowskich², w związku z czym trudno traktować obecność na nich metropolity czy sufraganów metropolii lwowskiej jako przesłankę świadczącą o przynależności do metropolii gnieźnieńskiej. Pod względem kompetencji związanych z jurysdykcją sądową to arcybiskupowi gnieźnieńskiemu jako prymasowi z prawa powszechnego przysługiwał przywilej przyjmowania apelacji od wyroków metropolity lwowskiego. W 1522 r. na synodzie łączyckim (pierwszym) przyznano, a w zasadzie usankcjonowano, prawo prymasa do wysłuchiwanie spraw sufraganów diecezji również w pierwszej instancji pod warunkiem, że sprawy tego rodzaju nie trafią do rozpatrzenia poza diecezję strony pozwanej. W opinii H. Likowskiego decyzja ta wpłynęła na umocnienie zwyczajowego prawa prymasów przyjmowania spraw apelacyjnych z metropolii lwowskiej. Przywilej ten został wpisany do zbioru praw prymasa Karnkowskiego z 1579 r. i późniejszych zbiorów praw, mimo że dekrety soboru trydenckiego zniosły to uprawnienie. Rodziło to wiele sporów kompetencyjnych i skarg. Arcybiskup gnieźnieński i prymas Andrzej Olszowski wydał nawet w 1673 r. specjalny traktat *De archiepiscopatu Gnesnensi*, aby uzasadnić wykonywanie swoich uprawnień znacznie nadwątlonych przez sobór trydencki (Nowacki 46; Likowski, *Powstanie* 266-267; Olszowski).

Nie ulega wątpliwości, że arcybiskup gnieźnieński rozciągał prawa prymacjalne na wszystkie diecezje metropolii lwowskiej, ale nie oznaczało to likwidacji zwierzchności metropolity lwowskiego nad jego sufraganiami, w tym sufraganią łucką. Marcin Kromer w swoim opisie Polski z II połowy XVI wieku wskazywał, że do arcybiskupa gnieźnieńskiego można się odwołać w sprawach

² „Od tej pory [1485-1532 – B.S.] zatem gnieźnieńskie synody prowincjonalne mogą być uważane za takowe w dosłownym znaczeniu tego słowa, oraz w znaczeniu szerszym, jako zarazem prymasowskie, a niekiedy nazywane powszechnymi, albo synodami całego Królestwa Polskiego”. (Nowacki 54) „Z początkiem XV w. pojawił się nowy typ synodu prowincjonalnego – ogólnopolski, prymacjalny, obejmujący swym zasięgiem obie polskie metropolie: gnieźnieńską i lwowską” (Subera 14).

sądowych od wyroków arcybiskupa lwowskiego, ale jednocześnie wprowadzał wyraźny podział terytorialny na dwie prowincje: gnieźnieńską (biskupi: krakowski, kujawski, poznański, płocki, wrocławski, lubuski, wileński, miednicki, niegdyś także: chełmiński i kamieński) oraz lwowską (biskupi: przemyski, chełmski, kamienicki, łucki oraz kijowski; Kromer 168). Biskupi łuccy w XVIII wieku w swoich relacjach do Rzymu dwukrotnie wskazywali co prawda na podległość arcybiskupowi gnieźnieńskiemu (1759, 1773), ale należy to interpretować raczej jako wyraz uznania zwierzchności prymacjalnej, głównie w zakresie uznawania dekretów synodalnych prowincji gnieźnieńskiej oraz prawa apelacji do Gniezna³. W relacjach dotyczących innych diecezji metropolii lwowskiej jest to wyraźniej rozróżnione. Biskup chełmski w 1729 r. pisał o swoim biskupstwie: „sub archiepiscopatu Leopoliensi situs est, eique iure archiepiscopali subiectus, ad archiepiscopatum tamen Gnesnensem, quamadmodum et alii omnes episcopatus in Regno pertinent, et eiusdem synodo provinciali interesse solent” (AAV, *Relacje biskupów chełmskich* (1729)). Podobnie w relacji biskupa przemyskiego z 1710 r. można przeczytać: „Ecclesia cathedralis suffraganea archiepiscopi Leopoliensis. Iure autem primitialis Gnesnensi subiacet synodisque provin[ciae] Gnesnen[sis] episcopus Premisliensis interesse consuevit” (AAV, *Relacje biskupów przemyskich* (1710)).

W pewnym uproszczeniu można więc powiedzieć, że arcybiskupstwo gnieźnieńskie miało w okresie nowożytnym dwa rodzaje sufraganii: metropolitalne i prymacjalne. W źródłach historycznych były one traktowane niekiedy łącznie, a niekiedy rozłącznie. Relacja arcybiskupa gnieźnieńskiego z 1621 r. wymienia w jednym szeregu wszystkie biskupstwa mu podległe:

Habet autem primatialis haec sedes in sua metropoli et provincia Poloniae, praeter archiepiscopum Leopoliensem, episcopos suffraganeos 15 videlicet: Cracoviensem, Vladislaviensem, Vilmensem, Posnaniensem, Vratislaviensem in Silesia, Plocensem, Varmiensem, Luceoriensem, Premisliensem, Samogitiae, Culmensem, Chelmensem, Kiioviensem, Camencensem et Vendensem seu Livoniae. (AAV, *Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich* (1621)).

W relacjach z XVIII wieku arcybiskupi gnieźnieńscy częściej wskazywali na odrębność diecezji należących do arcybiskupstwa lwowskiego:

Primatialis dignitas eidem sedi Gnesnensi annexa, licet ab aliis a longiori tempore deducatur, certum tamen est a Martino pontifice maximo Nicolao Tramba protunc

³ „Ecclesia praefata et dioecesis mea est suffraganea archiepiscopo Gnesnensi” (1759), „Dioecesis haec suffraganea est archiepiscopo Gnesnensi” (1773) (*Relationes* II 166, 185).

archiepiscopo Gnesnensi et eius successoribus concessam fuisse in Concilio olim Constantiensi, metropolitana vero iurisdictione gaudet a primeva sui institutione ecclesiasque suffraganales sibi subiectas habet sequentes: Cracoviensem, Vladislaviensem ac Pomeraniae, Posnaniensem, Vilnensem, Plozensem, Varmiensem et Sambiensem, Culmensem et Pomesaniae, Vratislaviensem, Smolenscensem, Samogitiae, Livoniae, fungitur etiam iurisdictione super archiepiscopum Leopoliensem et ecclesias ipsius suffraganales [podkr. B.S.]. (AAV, *Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich* (1755))

Najpełniej chyba i najwyraźniej wyrażone wyżej dwa typy sufraganii zdefiniował prymas Andrzej Olszowski we wspomnianym wyżej dziele *De archiepiscopatu Gnesnensi*. Z jednej strony pisał bowiem o jurysdykcji prymacjalnej uznawanej przez metropolitę lwowskiego i podległych mu sufraganów, która rozciągała się

per totum Regnum Majoris et Minoris Poloniae, et per Magnum Ducatum Lithaniae [!], Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Livoniae, Vratislaviensem in Silesia, Lubissensem in Marchia Brandenburgica, oras et Dioeceses, atque omnes alias Regno annexas et incorporatas, ac etiam a corpore Regni quomodolibet avulsas Provincias: quam Episcopi omnes Suffraganei, atque ipse Archiepiscopus Leopoliensis agnoscit [jurysdykcję, podkreślenie – B.S.]

Z drugiej zaś strony dzielił podległe sobie terytorium na dwie prowincje:

Hic illud modo notandum est, quod licet Archiepiscopus Leopoliensis, suam habet Provinciam a Gnesnensi distinctam, tamen et ipse et (ut vocant) Suffraganei eius Episcopi, Gnesnensis Archiepiscopi auctoritatem agnoscunt: cum in provocationibus et iudiciis, tum in Synodis, ad quas ab illo evocantur”. (Olszowski 132-133)

Szczególnie szerokie uprawnienia, szersze niż względem innych diecezji metropolii lwowskiej, realizował arcybiskup gnieźnieński względem diecezji łuckiej. Przejawiały się one zwłaszcza w kwestii wyświęcania biskupów oraz apelacji od wyroków sądowych. Z obliczeń J. Krętosza wynika, że w latach 1519-1710 w konsystorzu lwowskim nie pojawiają się apelacje od wyroków sądowych biskupa i konsystorza łuckiego – najwięcej takich apelacji pojawiało się z diecezji przemyskiej, kamienieckiej oraz chełmskiej (Krętosz 86). Przynajmniej kilku biskupów łuckich w okresie nowożytnym odebrało święcenia od metropolitów gnieźnieńskich. Biorąc jednak pod uwagę, że arcybiskup gnieźnieński mógł realizować swoje uprawnienia z racji pełnienia (ewentualnie nadużywania) funkcji prymasa, nie stanowi to wystarczających przesłanek do uznania zmiany przynależności metropolitalnej diecezji łuckiej ustalonej

w XIV i XV wieku. Na takim stanowisku wydaje się stać także H.E. Wyczawski. Mimo że w swoim kompendium archiwalno-kościelnym odwoływał się do opracowania B. Kumora, to diecezję łucką włączył do sufraganii metropolii lwowskiej. Stwierdza jedynie, że „od czasów istnienia diecezji włodzimierskiej daje się zauważyć tendencja, powstała pod wpływem rywalizacji polsko-litewskiej na Wołyniu, wyłamania się z metropolii lwowskiej i połączenia się z metropolią gnieźnieńską. [...] Inna rzecz, że nigdy nie wydano pisma papieskiego, które by rozstrzygało spór na rzecz Gniezna” (Wyczawski 46-47).

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- AAV – Archivum Apostolicum Vaticanum.
Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich. 1621.
Relacje biskupów przemyskich. 1710.
Relacje biskupów chełmskich. 1729.
Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich. 1755.
- Bullarium Poloniae litteras apostolicas aliaque monumenta Poloniae Vaticana continens*. Wyd. Irena Sułkowska-Kuraś, i in. T. 4, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Fundacja Jana Pawła II, Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 1992.
- Bullarum diplomatum et privilegiorum sanctorum Romanorum pontificum*. Ed. Aloysius Tomassetti. Vol. 4, Sebastianus Franco et Henricus Dalmazzo, 1859.
- Codex epistolaris saeculi decimi quinti*. Wyd. Anatol Lewicki. T. 2, Akademia Umiejętności, 1891.
„Excerpta ex libris manu scriptis Archivi Consistorialis Romani”. *Scriptores rerum Polonicarum*, wyd. Józef Korzeniowski. T. 15, Akademia Umiejętności, 1894, ss. 1-151.
- Kromer, Marcin. *Polonia sive de situ, populis, moribus magistratibus et republica regni Polonici libri duo*. Maternus Cholinus, 1577.
- Polonica ex libris „Obligationum et solutionum” Camerae Apostolicae ab a. 1373*. Wyd. Jan Lisowski, Polski Instytut Historyczny, 1960.
- Relacje arcybiskupów lwowskich 1595-1794*. Wyd. Teofil Długosz, 1937.
- Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*. Ed. Paulus Rabikauskas. Vol. 2, Academia Lituana Catholica Scientiarum, 1978.
- Thomae Pirawski relatio status Almae Archidioecesis Leopoliensis*. Wyd. Korneli Juliusz Heck, Lwów, Towarzystwo Historyczne, 1893.

OPRACOWANIA

- Abraham, Władysław. *Powstanie organizacyi Kościoła łacińskiego na Rusi*. Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, 1904.
- Abraham, Władysław. *Jakób Strepa, arcybiskup halicki 1391-1409*. Akademia Umiejętności, 1908.

- Abraham, Władysław. „Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich do dziejów Polski w wiekach średnich za lata 1899-1913”. *Archiwum Komisji Historycznej*, nr 2/1, 1923, ss. 1-65.
- Abraham, Władysław. „Andrzej, łaciński biskup łucki”. *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. Władysław Konopczyński, Polska Akademia Umiejętności, 1935, s. 106.
- Abraham, Władysław. „Buczowski (de Butzkow) Grzegorz”. *Polski słownik biograficzny*, t. 3, red. Władysław Konopczyński, Polska Akademia Umiejętności, 1937, ss. 86-87.
- Abraham, Władysław. „Z dziejów dawnego biskupstwa łacińskiego w Łucku”. *Kwartalnik Historyczny*, nr 51, 1937, ss. 141-147.
- Eubel, Conrad. *Hierarchia catholica medii aevi*. Vol. 1, Libraria Regensbergiana, 1898.
- Gams, Pius Bonifacius. *Series episcoporum Ecclesiae catholicae*. Karl W. Hiersemann, 1931.
- Gomółka, Marcin. „Biskupstwo łukowskie – powstanie, obsada, upadek (1254-1257)”. *Istoriya religii v Ukraini: Naukoviy zhurnik*, [Istoriyare-lihiy v Ukraini: Naukovyy shchorichnyk], nr 27, 2017, ss. 3-12.
- Graff, Tomasz. „Świętosław”. *Polski słownik biograficzny*, red. Andrzej Romanowski. T. 51, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, 2017, ss. 547-549.
- Graff, Tomasz. “A usurper with a crosier? The winding paths of the ecclesiastical career of Bohemian Carmelite Świętosław, the first Catholic Bishop of Łuck (1404-ca. 1410)”. *Historia Slavorum Occidentis*, t. 24, nr 1, 2020, ss. 11-34.
- Jemielity, Witold. „Metropolie łacińskie w Polsce (1000-2008)”. *Prawo Kanoniczne*, t. 51, nr 3-4, 2008, ss. 331-351.
- Krętosz, Józef. *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*. Towarzystwo Naukowe KUL, 1986.
- Królik, Ludwik. *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*. Redakcja Wydawnictw KUL, 1983.
- Kumor, Bolesław. *Granice metropolii i diecezji polskich 966-1939*. [s.n.], 1972.
- Likowski, Henryk. „Powstanie godności prymasowskiej arcybiskupów gnieźnieńskich. Ustęp z dziejów hierarchii kościoła polskiego”. *Przegląd Historyczny*, t. 19, nr 3, 1915, ss. 249-274.
- Likowski, Henryk. „Synod prowincjonalny kaliski z r. 1406”. *Przegląd Teologiczny*, nr 6, 1925, ss. 377-390.
- Litak, Stanisław. *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku: Struktury administracyjne*. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1996.
- Litak, Stanisław. *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*. Towarzystwo Naukowe, 2006.
- Müller, Wiesław. „Diecezje w okresie potrydenckim”. *Kościół w Polsce*, red. Jerzy Kłoczowski, t. 2, Znak, 1970, ss. 55-258.
- Nowacki, Józef. *O godności i uprawnieniach prymasowskich arcybiskupa gnieźnieńskiego*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 2008.
- Ochmański, Jerzy. *Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386-1430*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.
- Olszowski, Andrzej. *De archiepiscopatu Gnesnensi*. [s.n.], [1673].
- Pietrzykowski, Jan. „Organizacja Kościoła łacińskiego na terenach wschodnich Rzeczypospolitej w początkach unii brzeskiej”. *Rola Kościoła w dziejach Polski: Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. Jacek Krochmal, Archiwum Główne Akt Dawnych, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2017, ss. 121-137.

- Prokop, Krzysztof Rafał. *Sylwetki biskupów łuckich*. Ośrodek „Wołanie z Wołynia”, 2001.
- Subera, Ignacy Leonard. *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*. Akademia Teologii Katolickiej, 1971.
- Szady, Bogumił. „Granice jednostek administracji Kościoła łacińskiego”. *Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI w.*, red. Michał Gochna, Bogumił Szady, Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, 2021, ss. 51-74.
- Szymański, Józef. „Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje”. *Kościół w Polsce*, red. Jerzy Kłoczowski, t. 1, Znak, 1966, ss. 125-233.
- Trajdos, Tadeusz M. *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386-1434)*. Ossolineum, 1983.
- Wyczawski, Hieronim Eugeniusz. *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*. Wydawnictwo Calvarianum, 2013.
- Wysokiński, Ireneusz. „Kościół łaciński na ziemiach ruskich Korony i Litwy w początkach panowania Jagiellonów: (w związku z książką Tadeusza M. Trajdosa, Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386-1434) t. I, Wrocław 1983)”. *Przegląd Historyczny*, t. 76, nr 3, 1985, ss. 547-561.
- Zygner, Leszek. „Działalność synodalna Mikołaja Kurowskiego”. *Roczniki Historyczne*, nr 78, 2012, ss. 107-125.

PRZYNALEŻNOŚĆ METROPOLITALNA DIECEZJI ŁUCKIEJ W OKRESIE NOWOŻYTNYM

Streszczenie

Artykuł stanowi głos w sporze historiograficznym na temat przynależności metropolitalnej diecezji łuckiej w okresie nowożytnym. Odwołując się do świadectw źródłowych z późnego średniowiecza oraz okresu nowożytnego, wskazuje na korzenie złożonej sytuacji formalno-prawnej diecezji łuckiej. Za rozstrzygające uznaje różne źródła uprawnień arcybiskupów gnieźnieńskich względem diecezji łuckiej. Od XV wieku, kiedy ukształtował się urząd prymasa, arcybiskupi gnieźnieńscy uzyskali jurysdykcję także nad metropolią lwowską. Od tego momentu dość trudno określić, jakie uprawnienia względem sufraganii lwowskich wykonywał arcybiskup gnieźnieński z racji pełnienia urzędu prymasa, a które mogły wynikać ze zwierzchności metropolitalnej. To zespolenie kompetencji obrazuje dobrze uznanie synodów prowincjonalnych gnieźnieńskich za synody prymasowskie i krajowe, których dekrety obowiązywały w obu metropoliach: gnieźnieńskiej i lwowskiej. Także procedury sądowe od początku XVI wieku dawały prymasowi prawo wysłuchiwania spraw sufraganów diecezji w pierwszej instancji. Autor w konkluzji stwierdza, że wobec braku dokumentu papieskiego, który przenosi diecezję łucką do metropolii gnieźnieńskiej, przez cały okres nowożytny pozostawała ona sufraganią lwowską.

Słowa kluczowe: historia nowożytna; historia Kościoła; geografia historyczna; diecezja łucka.

THE METROPOLITAN AFFILIATION OF THE DIOCESE OF LUTSK
IN THE MODERN PERIOD

Summary

The article is a voice in a discussion among historians on the issue of the administrative affiliation of the Diocese of Łuck in the Modern Era. Drawing on the primary sources from the late Middle Ages and the modern period, we can find the roots of the complex formal-legal situation of the Lutsk diocese. Equally crucial are the various sources on the authority of the archbishops of Gniezno over the diocese of Lutsk. Since the 15th c. when the office of a Primate was established, the archbishops of Gniezno had also ruled over the Lviv ecclesiastical province (Pol. Metropolia) and since then it had been difficult to clearly state what powers the archbishop of Gniezno held over Lviv suffragan dioceses, particularly, which rights stemmed from the role of a Primate and which from the affiliation to the ecclesiastical province. Combining the two legal roles is best illustrated by the fact that the Gniezno Provincial Synods were tantamount with Primate and Country Synods, the decrees of which were implemented in both Gniezno and Lviv ecclesiastical provinces. Also, the court procedures since the beginning of the 16th c., granted the Primate a right to rule over the suffragan dioceses in the first instance. The author stands on a position that due to lack of Papal document granting the jurisdiction over Łuck diocese to Gniezno ecclesiastical province, it remained a Lviv's suffragan diocese throughout the entire Modern Era.

Keywords: early modern history; Church history; historical geography; Łuck diocese.